

Турдуева А.

**КЫТАЙДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН СОЦИАЛДЫК ТҮЗҮЛҮШҮНДӨГҮ
ӨЗГӨРҮҮЛӨР (1950-1990-жж.)**

Турдуева А.

**ИЗМЕНЕНИЯ В СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ КЫРГЫЗОВ
В КИТАЕ (1950-1990 гг.)**

Коомдун социалдык турмушунда анын социалдык-таптык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр жана социалдык топтордун, катмарлардын ортосундагы өз ара мамилелер маанилүү орунда турат.

1949-жылкы революцияга чейинки мезгилде кытайлык кыргыздардын социалдык түзүлүшү белгилүү катмарлардан турган. Кыргыздар жашаган тоолуу райондордо ХХ-кылымдын орто ченине чейин бий, манап, жүзбашылардын колунда негизги байлык топтолуп келген. Алсак, негизинен кыргыздар жашаган Улуучат районунда ага караштуу жайыттардын 50 пайызынан ашыгы байлардын колунда болгон. Бул районго караштуу экинчи айылдарда 1947–1948-жылдары божомол менен 60ка жакын түтүндөн жашаган. Алардын 9-10 түтүнү гана малдын 70 пайызына ээ болгон¹.

Улутташтарыбыз жашап келген тоолуу райондордогу айыл-кыштактарда эзелтеден келе жаткан салт боюнча аксакалдар эл тарабынан чоң абройго ээ болуп, айылдагы айрым талаш-тартыш маселелер алар тарабынан чечилип келген. Айыл башчылары айыл калкынын жыйынында (молдолордун да катышуусу менен) шайланган. Айыл башчысы "божаң", кыштак башчысы "жыңжаң" деп аталган². Мамлекеттеги өкмөт бийликтегилер алар аркылуу кыргыздар жашаган райондордогу кыймыл-аракеттерди көзөмөлдөп турушкан.

Элдик ыңклапка чейинки мезгилде кыргыздардын негизги бөлүгүн кедейлер түзүп, алар негизинен малчы, бир бөлүгү дыйкан, ошондой эле кол өнөрчү сыяктуу саналуу эле кесип ээлеринен турган. Кызылсуу облусу тоолуу район болгондуктан, кыргыздар мурдатан эле негизинен мал чарбачылык менен алектенишкен.

1950–1960-жылдарда мамлекетте тоолуу райондордо жайгашкан көчмөн улуттарды отурукташтырууга багытталган иш-аракеттер жүргүзүлө баштаган. Бирок, бул жараян кыргыздардын райондоруна да таандык болгондугуна карабастан, кийинки жылдары деле алардын негизги бөлүгү тоолуу жерлерде жашап келген. Ошентсе да, кийинчерээк, мурдатан отурукташкан калктарга жакын райондордо жашап келген кыргыздарлар дыйканчылык менен көбүрөөк кесиптене баштаган.

Каралып жаткан жылдардагы Кытайдагы кыргыздардын социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр мамлекетте орун алган экономикалык саясат, ар кандай тармактардагы реформалардын жүргүзүлүшү

менен шартталган.

Айылдагы адистер менен кызматкерлер 1980-жылдардын башына чейин мамлекеттик жана колхоздук сектордо иштегендер болуп, бири биринен айырмаланган негизги эки бөлүктөн турган. Айыл-кыштактарда оор кара жумушта иштегендер айылдыктардын көпчүлүгүн түзөөрү да изилдөөлөрдөн адегенде эле байкалат.

1960-жылдардан бери бүткүл мамлекетте, анын ичинде кыргыздар жашаган райондордо чакан өнөр жай, тейлөө ишканаларынын көбөйүшү менен кыргыздардын арасында да жумушчу катмары калыптана баштаган³. Бирок, 1970-жылдары деле Кытайдагы кыргыздардын басымдуулугу айыл-кыштактарда жашап, негизинен мал чарбачылык, бир бөлүгү дыйканчылык менен алектенген.

Кыргыздар жашаган райондордо ыңклаптан кийинки он жылдыктарда деле калктын негизги бөлүгү айыл чарбасында эмгектенип келгендиги бир жагынан ал мезгилде кыргыздардын ичинен орто мектептен кийин кайсы бир кесипке үрөнүү үчүн окугандардын саны өтө аз болгондугу менен да шартталган. Бул мезгилде кыргыздар жайгашкан жерлерде башталгыч жана толук эмес орто мектептер гана курулган. Ал эми алыскы тоолуу райондордо 1970-жылдарга чейин толук эмес жана толук орто мектептер курулбагандыктан, Кытайдагы кыргыздарда мектептен кийин атайын адистик алуу үчүн билимин улантууга мүмкүнчүлүктөр болгон эмес. Негизинен 1970-1980-жылдардан гана кыргыздардын ичинен түрдүү адистиктер боюнча билим алууга белгилүү шарттар түзүлгөн. Буга байланыштуу кыргыздардан да айыл-чарба, өнөр-жай, агартуу ж. б. тармактарда эмгектенгендердин саны көбөйө баштаган. Башкача айтканда, ушул мезгилден бери кыргыздар жашаган райондордо адистештирилген тармактарда иштегендердин саны жогорулагандыгы байкалат. Алсак, 1979-жылдагы маалыматтар боюнча Улуучат районундагы кичи өнөр жай ишканаларында 180ге жакын гана адам эмгектенген. Ал эми 1983-жылы алардын саны 285ке жетип, анын ичинде 240ын аз сандуу улуттардын өкүлдөрү түзгөн. 1985-жылы болсо райондо айыл-чарбадан тышкары тармактарда 430га жакын адам иштеген⁴.

1970-жылдардан баштап Кытай Эл Республикасында аз сандуу улуттардын жалпы билимин, кесипчилик-техникалык деңгээлин көтөрүүгө багыт-

талган иш-аракеттер менен коштолгон саясат жүргүзүлө баштаган. Мындай иштер Кызылсуу облусунда, кыргыздар жашаган башка аймактарда да орун алган. Анткени, айыл-чарбасын механикалаштыруу үчүн айыл эмгекчилеринин кесипчилик-техникалык деңгээлинин өсүшүнө болгон талап мыйзам ченемдүү өскөн.

Натыйжада, изилдөөнүн алкагына кирген жылдарда, айрыкча 1980-жылдардын экинчи жарымынан бери кыргыздардын ичинен белгилүү адистиктер боюнча жогорку жана атайын орто окуу жайларын аяктагандардын саны көбөйгөн.

Бул мезгилде кыргыздардын арасында өнөр жай, айыл-чарбанын механикалаштырылган тармактарында, саламаттыкты сактоо, бухгалтердик иш, соода жана башка тармактарда эмгектенгендердин да саны жогорулагандыгын көрөбүз.

Статистикалык маалыматтар боюнча Кытайдагы кыргыздар жашаган райондордо өзгөчө 1990-жылдардан тарта жогорку окуу жайларында, орто кесиптик окуу жайларында окуган кыргыздардын саны көбөйгөн.

1990-жылы Улуучат району боюнча өнөр-жай, саламаттыкты сактоо ж. б. тармактарда иштегендердин саны 650 адамды түзүп, алардын ичинен 51и жогорку, 116сы орто кесиптик окуу жайларын бүтүргөн. Бул тармактарда эмгектенгендердин ичинен 5 адис жогорку, 64ү орто даражалуу, 307 адам жөнөкөй квалификациядагы, 205и үйрөнүү мөөнөтүндө эмгектенген жумушчулар болгон⁵. 1980-жылдардан бери кыргыздар жашаган райондордо маданий, тейлөө тармактарындагы мекемелердин жайылышы менен, алардагы эмгектенген жумушчулардын саны жана адистик деңгээли бир кыйла жогорулаган. Изилдөөнүн алкагындагы жылдарда соода, коомдук тамак-аш сыяктуу тармактарда эмгектенген кыргыздардын саны да өскөндүгү көрүнөт. Мисалы, 1984-жылы Улуучат районунда соода тармагында 80 гана кыргыз иштесе, 1990-жылы алардын саны 140 ка жеткен⁶.

Илимий-техникалык прогресстин таасири жана урбанизация жараяндары коомдогу социалдык топтордун, катмарлардын биринен экинчисине өтүшүнүн тездегендигин шарттайт. Каралып жаткан жылдары кыргыздар олтурукташкан райондордо жумушчулардын санынын өсүшү, албетте прогрессивдүү көрүнүш болгон. Алар негизинен өнөр жайда, курулушта, соодада, турмуш-тиричилик жактан тейлөө тармактарында иштеген жумушчулар болуп бөлүнгөн. Ошентип, жумушчу табы да белгилүү деңгээлде көп тармактуу боло баштаган. Бирок, жогоруда белгиленгендей, кыргыздардын ичинен кийинки мезгилдерде деле айыл-чарба тармагында эмгектенгендердин саны басымдуулук кылып келген. Муну төмөнкү таблицадан көрсөк болот.

Таблица №6:

1952-1990-ж.ж. Кытайдагы кыргыздардын айыл чарба жана башка тармактарда эмгектенгендеринин көрсөткүчү⁷:

жыл	айыл-чарбада эмгектенгендер, % менен	башка тармактарда эмгектенгендер, % менен
1952	96,18	3,82
1980	62,36	37,64
1990	61	39

Таблицадан көргөндөй, айыл-чарбасынан башка тармактарда эмгектенгендердин көрсөткүчү жылдан жылга жогорулагандыгына карабастан, 1990-жылдары деле Кытайдагы кыргыздардын айыл-чарбада эмгектенгендеринин көрсөткүчү басымдуулук кылган. Башкача айтканда Кытайдагы кыргыздардын негизги бөлүгү эмгектенген тармак айыл-чарба болуп кала берүүдө. 1990-жылкы маалыматтар боюнча Акчий районунда айыл чарбасында эмгектенгендердин саны райондун калкынын жалпы санынын 77,8 пайызын түзгөн⁸. Бул көрүнүш Кызылсуу кыргыз облусунун башка райондорунун көрсөткүчтөрүнөн да байкалат. Мисалы, 1955–1990-жылдары Улуучат районунда айыл-чарба тармагында иштегендердин саны башка тармактарда эмгектенгендерге салыштырмалуу көпчүлүктү түзгөн⁹.

1952-жылкы маалыматтарга караганда Улуучат районунун дыйкан, малчылары райондун жалпы калкынын 96,18 пайызын түзгөн. Ал эми башка тармактарда эмгектенгендер райондун жалпы калкынын 3,82 пайызын гана ээлеген. 1980-жылы бул көрсөткүч 62,32 жана 37,64 пайызды түзүп, 1990-жылы болсо 61,01 жана 38,99 пайызга өзгөргөн¹⁰. Башкача айтканда, райондун калкынын негизги бөлүгү айыл чарбада эмгектенген.

1980-90-жылдарда Кытайдагы кыргыздардын ичинен өзгөчө билим берүү, маданият тармактарында, ошондой эле мамлекеттик кызматта иштегендердин саны ылдамдык менен өскөн. 1982 жана 1990-жылкы статистикалык маалыматтарды салыштырсак, Кытайдагы кыргыздардын агартуу, маданият тармагында иштегендердин саны 4,27 пайызга, мамлекеттик, партиялык уюмдарда эмгектенгендердин саны 3,43 пайызга өсүп, ал эми тамак-аш, соода, тейлөө тармактарында иштегендердин саны болсо 0,05 пайызга гана жогорулаган¹¹.

1990-жылкы маалыматтар боюнча кыргыздардын мал чарбачылык, дыйканчылык, токойчулук тармагында эмгектенгендеринин саны Шинжаң-Уйгур автономиялуу районунун бул көрсөткүчүнөн 21 пайызга жогору болгон. Күч эмгегин талап кылган иштердеги кыргыздар 64 пайызды түзүп, ШУАРдагы орточо көрсөткүчкө салыштырмалуу 21 пайызга жогору турган¹².

1970-жылдардан тартып Кызылсуунун райондорунда уйгур, өзгөчө кытай улутунун өкүлдөрү көбөйө баштап, алардын көпчүлүгү өнөр жай, тейлөө

тармактарында эмгектенген. Мисалы, Улуучат районунда 1957-1990-жж. Кыргыз, кытай, уйгур ж.б. улуттардын жана бул тармактарда иштегендеринин салыштырмалуу көрсөткүчүн төмөнкү таблицадан көрсөк болот.

Таблица №8:

1957-1990-жылдарда Улуучат районунда кыргыздардын жана башка улуттардын адистеринин санынын көбөйүшүнүн көрсөткүчү¹³:

жыл	район боюнча	кыргыз	кытай	уйгур	башка улут
1957	258	147	71	35	5
1980	998	821	120	63	4
1990	1559	1135	289	130	5

Таблицадан байкалып тургандай, 1980-жылдардан баштап райондо жогоруда аталган тармактарда эмгектенген кыргыздардын саны мурдагы жылдарга салыштырмалуу ылдамдык менен өскөн. Бул жылдардагы мамлекеттик чарбалардын жумушчулары атайын адистиги бар механика-лаштырылган жумуштарда эмгектенгендерге жана негизинен кол эмгеги менен эмгектенген, адистиги жок жумушчуларга бөлүнгөн.

1969-жылы мамлекетте "таптык түзүлүштү" аныктоо аракети башталып, айыл-чарба тармагында эмгектенгендер: бай дыйкан, жогору орто дыйкан, төмөн дыйкан, кембагал дыйкан деген социалдык катмарларга бөлүнгөн¹⁴.

Айылдык жумушчу табы жана башка социалдык топтор жана катмарлар сыяктуу колхозчу дыйкандар да өз ичинде өндүрүш каражаттарына, эмгекке карата мамилеси, киреше алуу жолдору, билими, кесиби ж. б. боюнча түрдүү социалдык топторго бөлүнгөндүгүн байкайбыз. Айыл чарба өндүрүшүнүн тармактарынын материалдык-техникалык базасы жана анда эмгектенгендердин жөндөмдүүлүктөрү ар түрдүү болгондуктан, колхозчулар эмгегинин мүнөзү боюнча бири биринен айырмаланган топторго бөлүнгөн.

1990-жылдардан Кытайдагы кыргыздардын негизин түзгөн айыл калкынын социалдык катмарынын маанилүү тобун негизинен акыл эмгеги менен эмгектенгендер түзө баштаган. Каралып жаткан жылдары айрыкча айыл жеринде акыл эмгеги менен иштегендердин санынын салыштырмалуу өсүшүнөн улам, кара күч менен эмгектенгендердин саны белгилүү деңгээлде азайган.

Коомдун социалдык түзүлүшүндө интеллигенция маанилүү орун ээлегендиги талашсыз. Кытайдагы кыргыздардын интеллигенциясынын негизги тобу Шинжандын борбору Үрүмчүдө, Иле казак облусунун борбору Кулжада, Кызыл-Суу облусунун борбору Артышта, райондук борборлорунда жашашат. Кыргыз интеллигенциясынын басымдуулугу гуманитардык багытындагы тармактарда (агартуу, саламаттыкты сактоо мекемелеринде иштегендер, жогорку жана орто кесиптик окуу

жайларындагы мугалимдер, басмаларда, массалык маалымат каражаттарында, ж.б.) эмгектенишет. Кытайдагы кыргыздардын ичинен акын, жазуучулар, көркөм өнөр тармагында иштегендер арбын. Шаардагы кыргыздардын арасынан өнөр жай, тейлөө тармактарында иштегендер өтө сейрек кездешет. Мамлекеттин ар кайсы шаарларындагы жогорку жана орто кесипчилик окуу жайларын аяктаган соң, кыргыз жаштарынын көпчүлүгү өздөрүнүн туулуп-өскөн жерине иштөөгө кайтышат¹⁵.

Каралып жаткан жылдары айыл чарбасында маанилүү эмгек ресурсу катары адистердин жылдан жылга көбөйгөндүгү, ошондой эле башка тармактарда эмгектенгендердин, аны менен бирге жогорку жана атайын орто окуу жайларын бүтүргөндөрдүн санынын өскөндүгү байкалат. Кыргыздар жашаган райондордо техника менен байланыштуу тармактарда эмгектенгендердин саны айрыкча 1990-жылдардан баштап гана белгилүү деңгээлде көбөйгөн.

Каралып жаткан жылдары кыргыздар жашаган райондордо өзгөчө билим берүү, саламаттыкты сактоо, маданият тармактарында эмгектенгендердин саны өскөндүгү байкалат. Мисалы, Акчий районунда 1953-жылы 3 гана медицина кызматкери болсо, 1964-жылы 56, 1982-жылы 122, ал эми 1990-жылы алардын саны 147ге жеткен. Бул жылдары жалпысынан Кытайдагы кыргыздар жашаган райондордо жогорку окуу жайларын аяктаган адистердин саны жогорулагандыгын көрөбүз. Алсак, калкы негизинен кыргыздардан турган Акчий районунда 1964-жылы жогорку окуу жайларын бүтүргөндөрдүн саны 17 гана адам болсо, 1982-жылы 108, ал эми 1990-жылы 1046 адам болгон¹⁶.

Жыйынтыктап айтканда, революциядан кийинки мезгилдеги Кытайдагы кыргыздардын социалдык түзүлүшүнө бир катар өзгөчөлүктөр мүнөздүү болгон. Аларды мамлекетте жүргүзүлгөн экономикалык жана башка тармактардагы реформалар шарттаган.

Литература:

1. Кыргыз улутунун тарыхын жана коомдук абалын изилдөө. /Түз. Ду Рункун, Ли Вэй, Го Шыфу. - Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 1987. – Б.34.
2. Го Пинлян, Ду Рункун. Кыргыз кыскача тарыхы. /Котор: Жумакадыр Жакып. – Үрүмчү : Шинжаң Эл басмасы, 1993. – Б.11
3. Көркөм Кызыл-Суу / Жооп. ред. Капар Бекир. – Артыш: Кызыл-Суу кыргыз басмасы, 1986. – Б. 14.
4. Улуучат районунун шежиреси. / Жооп. ред. Жаң Фузың, ред. Йуан Мингуй, Лю Лианши. Үрүмчү: Шинжаң Эл басмасы, 1994.– Б. 325.
5. Ошондо эле. - Б.326.
6. Ошондо эле.
7. Шинжаң статистика маалыматтары. – Үрүмчү, 1992, № 4, – Б. 4.
8. Акчий районунун шежиреси. /Жооп.ред. Дай Выңкан, ред. Чаң Ли, Асан Ысмайыл. - Үрүмчү: Шинжаң Эл басмасы, 1993.– Б. 112.
9. Улуучат районунун шежиреси. -Үрүмчү, 1994, -Б.145.

10. Ошондо эле.
 11. Шинжаң коомдук экономика. – 1992. – № 2. – Б.32.
 12. ШУАРдын 1949-89 жж. аралыгындагы статистикалык көрсөткүчтөрү. –Үрүмчү: Шинжаң Эл басмасы,1991.– Б. 146.
 13. Улуучат районунун шежиреси. – Б. 137.
 14. Жумакадыр Жакып. 40 жашта. -Үрүмчү шаары. Шинжаң улуттар комитетинин кызматкери. Өздүк архив материалдарынан.
 15. Нургазы Жумалы. 35 жашта. Шинжаң политехникалык институтунун мугалими.
 16. Улуучат районунун шежиреси. – Б. 138.
-